

HILARY PUTNAM'S ARGUMENTS AGAINST RELATIVISM**Ștefan Viorel Ghenea, Assist. Prof., PhD, University of Craiova**

Abstract : If someone claims that nothing is simply good, true and beautiful, but it is like that just for one person or from a point of view or another, it will be labeled as relativist. It is clear that our ideas and opinions are dependent on certain circumstances, but does this mean that we cannot find objective criteria for truth, rationality or morality? Most of us under the influence of common sense we tend to respond negatively. However the problem cannot be easily removed when it appears in the philosophical discourse. Currently relativistic philosophers' arguments are directed to the problem of realism and scientific rationality. In this paper I will trace some aspects of philosophical debate about relativism. I will start with an overview of it and by drawing several typologies. The main part of the paper will focus on the arguments made by the American philosopher Hilary Putnam against relativism, on some consequences of these and few critical remarks.

Keywords: Hilary Putnam, relativism, objectivism, skepticism, realism, internalism.

Introducere

Dacă cineva susține că nimic nu este pur și simplu bun, adevărat sau frumos, ci este așa doar pentru cineva sau dintr-un punct sau altul de vedere, acesta va fi catalogat drept relativist. Este clar că ideile și opiniile noastre sunt dependente de anumite circumstanțe, dar înseamnă oare aceasta că nu mai putem găsi criterii obiective pentru adevăr, raționalitate sau moralitate? Cei mai mulți dintre noi, sub influența simțului comun suntem tentați să răspundem negativ. Totuși, problema nu poate fi ușor eliminată atunci când apare la nivelul discursului filosofic. Aici nu o mai putem respinge apelând la modul obișnuit de a vedea lucrurile. Relativismul ca și pozițiile anti-realiste a căpătat o forță extraordinară în dezbaterile filosofice ale ultimelor decenii, ceea ce nu înseamnă că problema nu poate fi la fel de veche ca filosofia însăși. Diferența este că acum afectează aspecte pe care nu le viza în trecut. În prezent, argumentele filosofilor de orientare relativistă sunt îndreptate către problema realismului și a raționalității științifice. Vom încerca în cele ce urmează să urmărim câteva aspecte ale dezbaterilor filosofice pe care le întreține relativismul. Vom începe printr-o prezentare generală a acestuia și prin trasarea câtorva tipologii. Principala parte a lucrării se va focaliza pe argumentele construite de filosoful american Hilary Putnam împotriva relativismului, asupra unor consecințe ale acestora și observații critice.

Ce este relativismul?

Într-un sens foarte larg, relativismul despre o proprietate P este teza conform căreia enunțuri de genul „Entitatea E are proprietatea P ” sunt greșit formulate, fiind preferate enunțuri de genul „ E are P relativ la S ”, cu alte cuvinte relativismul cu privire la P susține că P este o relație și nu un predicat ce aparține unui obiect. (McCallister 2001, 405-407) Astfel, un obiect nu are în sine o anumită proprietate, ci aceasta este în funcție de punctul de vedere al celui care afirmă ceva despre acel obiect sau proprietate. Acest S poate lua forma unor indivizi diferiți, a unor culturi diferite sau a unor paradigme diferite. Cu alte cuvinte, relativismul neagă existența unor perspective absolute și a unor puncte de vedere universale.

Opiniile noastre sunt dependente de anumite contexte, ce țin de propria persoană, de comunitatea din care facem parte sau de cultura căreia îi aparținem. Ele nu au valabilitate universală, deoarece nu poate fi acceptată o perspectivă care transcende toate aceste contexte, în care opiniile și judecățile noastre să fie evaluate. În formele sale extreme, relativismul susține că adevărul este relativ la contexte intelectuale, comunitare sau sociale. Adevărul depinde de anumite practici și convenții, care pot varia de la o societate la alta.

Andrei Marga identifică trei propoziții de bază ale relativismului: 1. „Realitatea este relativă la cel ce o determină”, 2. „Adevărul este relativ la cel ce îl stabilește” și 3. „Valorile sunt relative la cel ce le asumă”. (Marga 2007, 20) În funcție de aceste propoziții, putem identifica și principalele curente filosofice cărora li s-a opus, în timp, relativismul: obiectivismul, realismul și universalismul. Obiectivismul susține că putem identifica aspecte obiective ale lumii, purificate de orice subiectivitate, realismul, că putem stabili o corespondență univocă între cunoștințele noastre și obiectele la care se referă, iar universalismul, că există adevăruri și valori a căror valabilitate transcende culturile. (Marga 2007, 19)

Pentru a înțelege mai bine semnificația relativismului, acesta trebuie delimitat atât de curente filosofice față de care se află în opoziție (cum sunt cele trei amintite mai sus) cât și de cele cu care ar putea fi confundat, (cum sunt pluralismul, subiectivismul, scepticismul, etc.). Disputa relativism-obiectivism este centrată în jurul unor interogații precum: există criterii ultime și anistorice pentru a stabili ce este adevărat, rațional, bun și drept? Care reguli de morală dispun de o obiectivitate, în sens tare? Obiectivistul și relativistul răspund în mod diferit la aceste întrebări.¹ Obiectivistul este convins că există o matrice sau un cadru de referință permanent la care putem apela, în ultimă instanță, pentru a determina natura raționalității, a cunoașterii sau a valorilor. Problema ar fi doar aceea de a identifica această matrice și de a găsi cele mai puternice argumente de a susține obiectivitatea ei. La polul opus, relativistul se dezice de la început de o astfel de căutare. El neagă pretențiile obiectivistului, considerând că, în ultimă instanță, toate aceste criterii de raționalitate, adevăr sau justiție, sunt dependente de anumite contexte și de anumite scheme conceptuale. Nu putem accepta existența unui sistem unic de referință sau a unei matrice obiective pentru că, de fapt, există o multitudine de asemenea sisteme de referință, care variază de la o societate la alta, de la o cultură la alta și chiar de la un individ la altul. Cu alte cuvinte, dacă obiectivistul crede că a găsit repere ferme, permanente, relativistul susține că este vorba doar de repere condiționate cultural, istoric etc. (Marga 2007, 32) Se pune în continuare problema, dacă opunându-se obiectivismului, relativismul nu cade cumva în subiectivism? În opinia lui Richard Bernstein acest lucru nu se întâmplă deoarece, deși relativismul susține dependența adevărului de individ sau de societatea căreia îi aparține, nu susține dependența acestuia de subiectivitate. De fapt, problema este mai nuanțată, în sensul că „un relativist nu are nevoie să fie subiectivist, iar un subiectivist nu e în mod necesar un relativist”. (Bernstein 1983, 11; Marga 2007, 32) De exemplu Husserl, deși, a fost subiectivist, în sensul că fenomenologia sa transcendentă este centrată pe intenționalitate, s-a opus programatic relativismului, iar Rorty, deși, este relativist, susținând dependența opiniilor noastre de contextele culturale, se

¹ Pentru specificul opoziției relativism-obiectivism, vezi: Bernstein 1983, 8-11 și Marga 2007, 31-32.

opune subiectivismului deoarece caută instanțe de justificare situate în afara subiectivității. (Marga 2007, 32-33)

O altă concepție, care trebuie distinsă de relativism, este scepticismul. Cele două concepții au în comun ideea, că nu există un adevăr obiectiv, ultim și universal valabil. Spre deosebire de scepticism, însă, care neagă însăși existența adevărului și posibilitatea cunoașterii, relativismul susține doar că adevărul este diferit de la o societate la alta sau de la un individ la altul. Relativismul nu este un scepticism, pentru că nu neagă existența adevărului și posibilitatea cunoașterii, ci doar le consideră relative, dependente de anumite contexte. (Marga 2007, 33)

Alte două întrebări se pot formula în legătură cu relativismul: „ce este relativ?” și „relativ la ce?”. La prima întrebare putem răspunde că adevărul, cunoașterea, opiniile, raționalitatea, valorile, legile etc. sunt relative, iar la cea de a doua că toate acestea pot fi relative la individ, la grupul din care face parte, la cultură, la societate etc. Diversitatea răspunsurilor la aceste întrebări sugerează varietatea tipurilor de relativism.

Tipuri de relativism

Înțelegerea adecvată a relativismului depinde și de o delimitare a formelor acestuia. Există mai multe tipologii ale relativismului, mai mult sau mai puțin adecvate.² O clasificare interesantă este cea oferită de Ilkka Niiniluoto în *Critical Scientific Realism*. (Niiniluoto 2002, 227-252) Acesta, deși recunoaște existența unor forme variate de relativism, le grupează, în mod global, în ceea ce numește *relativism cognitiv* și *relativism moral*. Fiecare dintre aceste forme reunesce câte o listă de categorii, care pot fi considerate relative, la care se adaugă o varietate de factori la care aceste categorii se pot raporta. Categoriile relative, numite global „cognitive”, se grupează în felul următor: *ontologice* (obiecte, fapte, lume, realitate), *semantice* (adevăr, referință, semnificație), *epistemologice* (percepție, opinie, justificare, cunoaștere, raționalitate, progres), *metodologice* (inferență), iar cele morale includ: obiceiuri, valori, etică, legi, politică, religie. Factorii, față de care unele dintre aceste categorii pot fi relative, includ: persoane, grupuri, culturi, medii, limbaje, contexte conceptuale, teorii, paradigme, puncte de vedere, forme de viață, genuri, clase sociale, practici sociale, interese sociale, valori.³

² Pe lângă tipologiile pe care le vom analiza în continuare trebuie semnalată existența altor distincții între diferite forme ale relativismului. Una dintre ele este cea dintre *relativismul individual*, care susține dependența adevărului unei idei de cel care o emite și cel *social*, conform căruia o idee este adevărată dacă este recunoscută de o întreagă comunitate. Alta este între *relativismul subiectiv*, conform căruia adevărul este dependent de o persoană sau de un subiect, *relativismul obiectiv*, care leagă adevărul de scopul persoanei care formulează o judecată și cel *conceptual*, care consideră că adevărul este dependent de contextul conceptual în care este formulată o judecată. După Andrei Marga, aceste două distincții nu sunt suficient de profunde pentru a oferi un înțeles adecvat relativismului, deoarece, important nu este dacă un subiect sau societatea întreagă decid ce este adevărat sau în ce context se stabilește adevărul unei propoziții, ci dacă adevărul transcende sau nu indivizii, grupurile și contextele. (Marga 2007, 58)

³ Deși, în aparență, tipologia lui Ilkka Niiniluoto cuprinde doar două forme de relativism: cel cognitiv și cel moral, în realitate, aceasta se dovedește a fi o adevărată matrice de descoperire a variatelor forme de relativism. Dacă o teză relativistă susține că „x este relativ la y”, tipologia de față ne oferă 20 de posibilități pentru x și 15 pentru y. Deci, dacă am lua în considerare, cel puțin aceste valori ale lui x și ale lui y (deși, în mod evident, se mai pot identifica multe altele) am avea nici mai mult nici mai puțin de 300 de forme de relativism. (Niiniluoto 2002, 228-229)

Un alt fel de tipologie a relativismului îi aparține lui Andrei Marga, care identifică următoarele forme de relativism: istoric, cultural, social, cognitiv, moral, filosofic. (Marga 2007 59-93) Aceste forme nu sunt complet izolate, ci se întrepătrund, pe alocuri se completează reciproc sau chiar se suprapun, alteori se contrazic. De altfel, aceasta este imaginea acestui curent, nu tocmai unitar și insuficient conturat, care este relativismul.

Relativismul se autorespinge

Hilary Putnam este unul dintre cei mai importanți filosofi americani ai ultimelor decenii, care a aduc adus contribuții semnificative în filosofia limbajului, filosofia minții, filosofia științei dar a fost preocupat și de probleme de etică, filosofie socială și politică. El și-a nuanțat în permanență poziția față de cele mai importante curente filosofice contemporane cum sunt: realismul, pragmatismul, scepticismul și nu în ultimul rând relativismul. Putnam ia o atitudine de opoziție clară față de relativism. Intenția sa este de a elibera traseul său filosofic de elemente relativiste. Este posibil să facă acest lucru tocmai pentru că filosofia sa, în special cea din a doua perioadă, ar putea fi bănuită de elemente relativiste.⁴ Ne vom ocupa în continuare câteva argumente ale lui Putnam împotriva relativismului. Deși, în lucrările sale timpurii poate fi constatată o atitudine anti-relativistă, ne vom preocupa de argumentele sale explicite din *Reason, Truth and History*. Aici, Putnam definește relativismul în felul următor:

„În forma lui naturală, relativismul susține că orice persoană (sau într-o formulare sociologică modernă, orice cultură, iar uneori orice discurs) are propria perspectivă, propriile standarde și presupoziii și că adevărul (cât și justificarea) sunt relative la acestea. Unii ar descrie o asemenea concepție spunând că 'X este adevărat relativ la acestea' este un adevăr absolut.” (Putnam 2005, 158)

După cum constată și Ionel Narița, Putnam înțelege relativismul în sensul lui Protagoras, drept teza care susține că „pentru o propoziție p , din propoziția ‚Eu cred p ’ se poate infera p sau că ‚Eu cred p ’ este o condiție suficientă pentru p , așa încât este suficient să cred p pentru ca credința în p să fie întemeiată sau, altfel spus, ‚Orice credință este întemeiată’”. (Narița 2005, XXVII-XXVIII)

Înțeles astfel, relativismul pare în mod evident problematic, în sensul că se autorespinge. De fapt, Putnam recunoaște că inconsistența relativismului total este un truism printre filosofi. Dacă este consecvent, relativismul se autorespinge, pentru că „a susține un punct de vedere simultan cu teza că nici un punct de vedere nu este mai justificat sau mai bun decât oricare altul, este contradictoriu *în mod evident*.” (Putnam 2005,156) În consecință,

⁴ Putnam este cunoscut prin dinamismul gândirii sale și prin spiritul autocritic, el schimbându-și nu o dată viziunea în timpul carierei sale filosofice. Unii autori (Gardiner 2000, 139; Boersema 2009, 257) sugerează că am avea doi Putnam „Putnam cel Vârșnic”, înainte de 1976 și „Putnam cel Tânăr”, după 1976, la care ar putea fi adăugat și un „Putnam și mai tânăr”, după 1990. În prima etapă Putnam este un apărător al externalismului și susține o poziție funcționalistă în filosofia mentalului. Vezi Putnam 1975a, 1975b. Începând cu Putnam 1978, începe o nouă etapă în gândirea sa prin critica teoriei adevărului corespondență și a realismului metafizic și prin conturarea „realismului internalist” susținut, inițial în Putnam 1981, apoi dezvoltat și revizuit în Putnam 1986 și Putnam 1990. Începând cu Putnam 1994 și continuând cu Putnam 2000 și 2004, observăm o nouă schimbare de direcție (de data asta nu atât de radicală) către un realism natural sau direct. În orientarea către această ultimă formă de realism, numit și „realism pragmatist”, Putnam recunoaște influența anumitor teorii ale percepției și a filosofiei lui William James.

punctul de vedere al relativismului care susține că „Toate punctele de vedere sunt relative” este la rândul său relativ. Relativismul total este respins de propria teză, deci este auto-contradictoriu. Dacă relativismul este absolut, în sensul că adevărul este relativ la o persoană sau cultură, teza relativistă trebuie să fie și ea relativă. Ea este adevărată doar pentru cultura sau persoana care a emis-o.

Ionel Narița consideră că se poate argumenta la această obiecție a lui Putnam cu privire la relativism pe considerentul că relativitatea unei propoziții nu presupune falsitatea ei. Relativitatea unei propoziții este dată de raportarea ei la un evaluator, dar ea poate fi adevărată pentru oricine. De exemplu, propoziția „Pentru oricine este aflat în Timișoara, București este la Est” este adevărată pentru toți evaluatorii, indiferent de locul în care se află, deoarece s-a precizat starea evaluatorului. O propoziție este relativă față de un factor x atunci când valoarea ei de adevăr depinde de x , dar unul din factorii de care depinde valoarea de adevăr a unei propoziții poate fi evaluatorul. Astfel, pe baza unei propoziții care este relativă la evaluator precum „Toate propozițiile sunt relative”, se poate construi o propoziție ca „pentru Protagoras, toate propozițiile sunt relative” care are aceeași valoare de adevăr față de orice evaluator. (Narița 2005, XXX)

Putnam consideră că Platon este poate primul filosof care a utilizat argumentul auto-respingerii împotriva relativismului lui Protagoras. Platon îl acuză pe Protagoras de regresie la infinit. A spune X este același lucru cu a spune „Eu cred X ”. Spunând, de exemplu că „Zăpada este albă”, spun că această propoziție este adevărată pentru mine, că eu cred asta. În consecință, nicio rostire nu are același sens pentru mine și pentru altcineva. Platon argumentează că dacă orice judecată X înseamnă „Eu cred X ” atunci ar trebui să spunem „Eu cred că eu cred că zăpada este albă”. Putem adăuga „eu cred” la infinit. Putnam recunoaște că acest argument este slab, deoarece nu este obligatoriu să ajungem la regresie la infinit. Mai precis, este *posibil* ca șirul operatorilor „cred” să fie infinit dar nu este *obligatoriu*. Ne putem opri la ce nivel al credinței dorim pentru a susține o propoziție. (Putnam 2005, 157) În opinia lui Ionel Narița, pentru a nu cădea în regresie, trebuie ca măcar în cazul propozițiilor de credință de genul „Eu cred că cred că p ” Protagoras trebuie să aibă dreptate. Dacă din propoziția anterioară inferăm „Cred că p ” regresia se stinge, în caz contrar, starea de credință descrisă de o infinitate de operatori de acest gen ar fi ireductibilă. (Narița 2005, XXX)

Relativismul ca sinucidere mentală

Putnam susține că Wittgenstein are un argument împotriva relativismului care urmează tradiția platoniciană a analizei relativismului.

Argumentul constă în aceea că (1) relativismul nu poate, în cele din urmă, să confere înțeles distincției între *a avea dreptate* și *a crede că ai dreptate*; (2) de aici rezultă că nu există deosebire, în cele din urmă, între a aserta și a gândi, pe de o parte și *a face zgomot* (sau *a produce imagini mentale*) pe de altă parte. (3) Dar asta înseamnă că (într-o asemenea concepție) nu sunt o ființă *gânditoare*, ci doar un animal. (4) Susținerea unui asemenea punct de vedere reprezintă un fel de sinucidere. (Putnam 2005, 159)⁵

⁵ Numerele din paranteză sunt adăugate de noi.

Putnam susține că dacă nu se face distincție între *a avea dreptate* și *a crede că ai dreptate*, vorbirea devine o producție de zgomote, iar gândirea o producție de imagini mentale, toate în speranța subiectivă de a avea dreptate. A nu mai distinge gândirea și vorbirea de asemenea operații e echivalent cu a recunoaște că ești un simplu animal, că nu mai poți gândi și vorbi cu sens. Această situație este interpretată ca o sinucidere mentală, o eliminare a ceea ce este uman în noi: gândirea și vorbirea cu sens. Consecința este că „un relativist consistent nu poate considera un vorbitor ca un cugetător”. (Putnam 2005, 162) În consecință, relativistul însuși își neagă aceste calități specifice umane. Ce filosof ar nega faptul că el este o persoană care vorbește sau gândește? Dacă argumentul său (preluat de la Wittgenstein) se dovedește a fi corect atunci „această concluzie nefericită va fi rezultatul relativismului”. (Mosteller 2006, 81) Se pune problema dacă argumentul se susține. Timothy Mosteller a identificat trei moduri în care relativismul ar putea replica argumentului. Primul este luat în calcul și de Putnam. Relativistii ar putea arăta că argumentul nu se susține pentru că prima premisă este falsă. Acest lucru ar putea fi făcut prin împrumutarea ideii că „adevărul este o idealizare a acceptabilității raționale”. Relativistul ar putea susține că „'X este adevărat' dacă „X este justificat pentru mine” ar fi înzestrat cu adevăr când îl observ, când raționez asupra lui suficient de mult timp”. Dar, conform lui Putnam, condiționalii subiectivi de forma dacă eu aș... atunci aș...” pot fi interpretați diferit de către filosofi. (Putnam 2005, 160)

Putnam consideră că relativistul ar avea două căi prin care ar putea da sens condiționalilor subiectivi. Mai întâi i-ar putea înțelege în maniera realismului metafizic. Asta ar însemna să recunoască o clasă de adevăruri absolute și în felul acesta ar înceta să mai fie relativist. Apoi, ar putea înțelege condiționalii subiectivi în manieră non-realistă sau intern-realistă. Realistul intern înțelege adevărul ca justificare idealizată. Poziția aceasta este după Putnam obiectivă și nu subiectivă, cel puțin nu subiectivă în sensul relativistului, pentru care *a avea dreptate* înseamnă *a crede că ai dreptate*. Realismul internalist respinge ideea de „corespondență cu o lume deja constituită”, dar menține noțiunea „obiectivă de acceptabilitate rațională”. (Putnam 2005, 160) Dar scopul relativistului fiind acela de a respinge ideea unei corespondențe obiective, el „nu poate înțelege adevărul în termeni de condiții obiective de justificare”. În consecință, tentativa de a folosi condiționalii pentru a arăta că cineva poate face distincție între a avea dreptate și a crede că are dreptate (deci, de a respinge prima premisă) este sortită eșecului. (Putnam 2005, 161)

O altă cale de a respinge obiecția lui Putnam prin negarea primei premise este folosită de Behan C. McCullagh, fără a apela la condiționalii subiectivi. (McCullagh 1984, 329)⁶ Relativistul ar putea argumenta că face distincție între a avea dreptate și a crede că are dreptate pentru că, pentru el a avea dreptate înseamnă a fi justificat de credințele și standardele de raționalitate generală acceptată de cultura sa. Astfel, în interiorul unei comunități sau culturi *a avea dreptate* nu este același lucru cu *a crede că ai dreptate*. În consecință, argumentul lui Putnam nu se susține. Nu discutăm aici valabilitatea acestei obiecții.⁷

O a treia cale, pe care relativistii ar putea-o folosi pentru a arăta că fac distincția între a avea dreptate și a crede acest lucru, este de a oferi o variantă obiectivă de relativism. Conform

⁶ Obiecția este discutată în Mosteller 2006, 82.

⁷ Pentru posibile răspunsuri ale lui Putnam la această obiecție vezi Putnam 2005, 82-84.

acestor variante, standardele relative ale unei comunități sunt independente de ceea ce oamenii cred. De exemplu, John Preston susține că există aplicații ale standardelor obiective care sunt independente de opiniile membrilor comunității. „Odată acceptată, aplicarea standardelor este obiectivă și nu mai depinde de ceea ce oamenii cred”. (Preston 1992, 63; Mosteller 2006,85) Observăm deosebirea față de obiecția lui McCullagh, care identifica pur și simplu standardele cu ceea ce oamenii gândesc.

Relativismul obiectiv susținut de Preston este criticabil. Dacă standardele obiectivității sunt relative la o cultură, chiar dacă sunt independente de ceea ce gândesc membrii acelei culturi ele nu au relevanță în afară. Vom încerca să ducem mai departe consecințele acestei obiecții. Putem foarte ușor imagina o cultură ale cărei standarde sunt diferite. Să presupunem că standardele acestei culturi consideră falsă ideea că există standarde obiective cu privire la o cultură. Ce se întâmplă atunci cu criteriul obiectivității? Mai mult, putem imagina o cultură conform căreia nu există standarde obiective și, să zicem, că totul este permis. Comportamentele și credințele oamenilor se bazează cel mult pe obișnuințe și nu pe criterii obiective. Dacă în acea cultură este obiceiul de a crede orice, mai putem face diferența între *a crede* și *a avea dreptate*? Un individ ar putea crede că are dreptate (pentru că îi este permis să creadă orice) indiferent dacă are sau nu dreptate, ceea ce este absurd. Este clar că, pentru a face această distincție avem nevoie de obiectivitate, iar relativismul consecvent nu o admite.

Concluzii

Încercarea lui Putnam de a respinge relativismul se înscrie în programul său internalist. Pentru a da identitate acestui program, Putnam se delimitează de cele două doctrine filosofice care oferă în mod curent răspunsuri la problema realismului: realismul metafizic și relativismul cultural. Cei care resping prima doctrină, de regulă, o asumă pe a doua. Pentru a nu se supune riscului de a fi asociat cu relativismul, Putnam se străduiește să se delimiteze de acesta. Cu toate acestea, există critici care identifică anumite tensiuni relativiste în filosofia sa, în special în teza relativității conceptuale. Deși argumentează că putem avea scheme conceptuale și în felul acesta descrieri diferite asupra lumii, Putnam insistă că realitatea nu este o construcție a minții noastre. Lumea are la rândul său ceva de spus în cadrul descrierilor noastre, ceea ce le conferă un caracter obiectiv.

Bibliografie

- Bernstein, Richard J. 1983. *Beyond Objectivism and Relativism: Science, Hermeneutics, and Praxis*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Marga, Andrei. 2007. *Relativism and Its Consequences/Relativismul și consecințele sale*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- McCallister, James W. 2001. „Relativism”. In *A Companion to the Philosophy of Science*, edited by W.H. Newton-Smith, 405-407. London: Blackwell.
- McCullagh, C. Behnan. 1984. "The Intelligibility of Cognitive Relativism." *The Monist*. 67 (3):327-340.
- Mosteller, Timothy. 2006. *Relativism in Contemporary American Philosophy*. London: Continuum.

- Narița, Ion. 2005. „Referire și relativism” Introducere la *Rațiune adevăr și istorie* de Hilary Putnam, XIII-XXXVIII. București: Editura Tehnică.
- Niiniluoto, Ilkka. 2002. *Critical Scientific Realism*. New York: Oxford University Press
- Preston, John. 1992. "On Some Objections to Relativism." *Ratio*.5 (1): 57-73.
- Putnam, Hilary. 1975a. *Mathematics, matter and method*. Cambridge: Cambridge University Press,.
- Putnam, Hilary. 1975b. *Mind, Language and Reality*. New York: Cambridge University Press.
- Putnam, Hilary. 1978. *Meaning and the Moral Sciences*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Putnam, Hilary. 1981. *Reason Truth and History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, Hilary. 1987. *The Many faces of Realism*. La Sale: Open Court.
- Putnam, Hilary. 1990. *Realism with a Human Face*. Cambridge Mass. and London: Harvard University Press.
- Putnam, Hilary. 1999. *The Threefold Cord: Mind Body and World*. New York: Columbia University Press .
- Putnam, Hilary. 2000. *The Collapse of the Fact/Value Dichotomy and Other Essays*, Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Putnam, Hilary. 2004. *Ethics without Ontology*. Cambridge Mass. and London: Harvard University Press.
- Putnam, Hilary. 2005. *Rațiune, adevăr și istorie*, tradusă de Ionel Narița. București: Editura Tehnică.